

De kerk van Egbert Reitsma in Appingedam

Een opvallende verschijning in de historische binnenstad

'Ik vind het meer lijken op een gevangenis dan op een kerk,' liet één van de gasten zich ontvallen tijdens de officiële ingebruikname van de gereformeerde kerk van Appingedam op 1 december 1927. Het moet gezegd worden, het godshuis is met zijn vrijwel gesloten gevels van donkere baksteen een opvallende verschijning in de historische binnenstad van Appingedam.

Deze opmerking ten spijt, het merendeel van de aanwezigen roemde juist de verheven bouwstijl van het nieuwe kerkgebouw. De bekende Groninger kerkenbouwer Egbert Reitsma (1892-1976) tekende voor het ontwerp. Hij liet zich daarbij inspireren door de architectuur van de Amsterdamse School. De kerk, sinds 1998 een rijksmonument, werd in 2010 aangekocht door Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt te Appingedam. In 2013 is gestart met een omvangrijke restauratie.

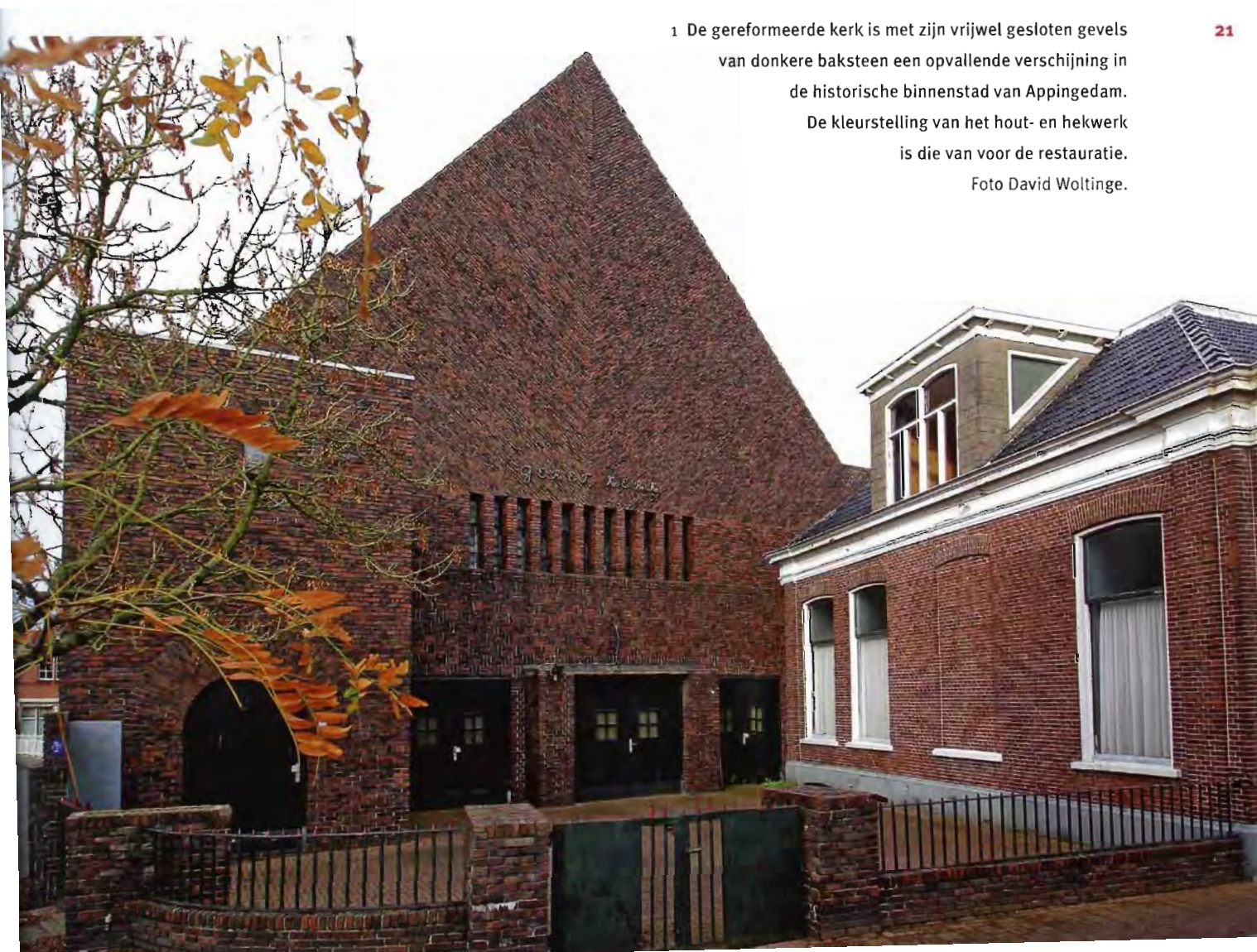
Een populaire bouwstijl

De Amsterdamse School was in Groningen in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw enorm populair. Vanaf 1925, toen in Amsterdam de hoogtijdagen reeds voorbij waren, nam deze stroming in de bouwkunst een grote vlucht. Verspreid door heel Nederland werd de expressieve baksteenstijl uitgebreid nagevolgd, maar nergens op zo'n grote schaal als in stad en provincie Groningen. Architecten als Siebe Jan

1 De gereformeerde kerk is met zijn vrijwel gesloten gevels van donkere baksteen een opvallende verschijning in de historische binnenstad van Appingedam.

De kleurstelling van het hout- en hekwerk is die van voor de restauratie.

Foto David Woltinge.

2 Blikvanger is de hoog opgemetselde middenpartij van de gevel aan het diep waaruit een grote schijf tot boven het dak is doorgetrokken. Het zadeldak is zo sterk afgewolfd dat de dakpannen daar als gevelbekleding werken, een belangrijk kenmerk van de Amsterdamse School. Foto David Woltinge.

22

Bouma, Evert van Linge, Jan Boer en Egbert Reitsma bedienden zich van een wat sobere en zakelijke variant van de Amsterdamse School waarin de (rode) Groninger baksteen een prominente rol speelde.

Dat de Amsterdamse School juist in Groningen wortel kon schieten, was te danken aan het stimulerende politieke en culturele klimaat. De gemeentelijke overheid was sterk sociaaldemocratisch gekleurd en de invloed van de SDAP was in Groningen evenals in andere grote Nederlandse steden goed vertegenwoordigd. Voortvarend werd de woningbouw aangepakt. Ruime woonwijken werden aangelegd, grotendeels gebouwd in een sobere en zakelijke variant van de Amsterdamse school.

Belangrijker nog was het culturele klimaat in Groningen. Daar manifesteerde zich de Groninger Kunstkring De Ploeg, die in 1922-1928 zijn meest expressieve jaren beleefde. Heflige kleurcontrasten zetten de toon in het werk van de Ploegers: oranje, groen, blauw, geel, rood en paars spetterden in al hun felheid van de doeken af. Naast schilders, beeldhouwers, dichters en schrijvers waren architecten lid. Ook Egbert Reitsma sloot zich aan. Hij kwam daar in aanraking met de moderne schilderkunst waarvan in zijn gebouwen vele sporen zijn aan te wijzen.

Huisstijl van de gereformeerden

De Amsterdamse School liet ook duidelijk haar sporen na op de kerkenbouw van de gereformeerden. Als gevolg van de emancipatie van deze geloofsgemeenschap maakte de

kerkenbouw in de jaren twintig een enorme bloeitijd door. De eigen identiteit was belangrijk, wat mede tot uiting kwam in het streven naar een eigen karakter van het kerkgebouw. En juist in de onbevungen vormtaal van de Amsterdamse school lagen kansen om geheel nieuwe ideeën over de inrichting van het gebouw in de praktijk te brengen.

Deze ideeën kwamen van Abraham Kuyper (1837-1920), de geestelijk leidsman van de gereformeerden, die aangegeven had aan welke eisen een eigentijds gereformeerd kerkgebouw moest voldoen. Hij legde de nadruk op de voornaamste functie van een gereformeerde kerk, die van vergader- en gehoorzaal, een plaats van samenkomst voor de gemeente. De gelovigen moesten elkaar goed kunnen zien en horen en daarvoor was de waaivormige of centraal gerichte plattegrond het meest geschikt. De kerkgangers zaten straalsgewijs op de kansel georiënteerd, het enige architectonische centrum van het gebouw waar ook het orgel, de avondmaaltafel en het doopvont een plek kregen.

Het was vooral de in Ulrum geboren aannemerszoon Egbert Reitsma die de gereformeerde kerkenbouw een Amsterdamse School gezicht gaf. Met zijn eerste kerk in Kollum (1925) vestigde hij zijn naam als gereformeerd kerkenbouwer. Hij heeft zo'n veertig kerken verspreid door heel Nederland op zijn naam staan. De meest exuberante voorbeelden zijn die van Renkum (1927), Weesp (1928) en Andijk (1930). Ze vormen het hoogtepunt van kerkenbouw in de trant van het expressionisme. De laatstgenoemde kerk wordt daarom ook wel 'de gereformeerde kathedraal' genoemd.

Sober maar expressief

Reitsma's kerk in Appingedam is een stuk soberder, maar niet minder indrukwekkend. De kerk ligt op de hoek van de Dijkstraat en de Sint Annastraat, aan het Damsterdiep. Nadat de oude zaalkerk hier in 1926 in vlammen was opgegaan, kreeg Reitsma de opdracht voor het ontwerp van een nieuwe kerk met vergaderruimten. In januari 1927 had de aanbesteding plaats. Begin februari werd met de bouw begonnen, maar in maart kwam er een flinke tegenslag. De grondslag waarop gebouwd werd – de fundamenten van de oude kerk uit 1868 – bleek een slappe kleilaag te zijn. Er moest daarom geheild worden. Maar liefst 85 palen gingen de grond in.

Ook de nieuwe kerk kreeg een rechthoekige plattegrond, maar breder dan zijn voorganger. Als gevolg van de beperkte ruimte koos Reitsma voor een gesloten bouwvolume met strakke omtreklijn, pal gesitueerd op de straat en het Damsterdiep. Voor de hoofdingang aan de Dijkstraat was zo nog plaats voor een klein voorplein. Blikvanger is de hoog opgemetselde middenpartij van de eindgevel aan het Damsterdiep waaruit een grote schijf tot boven het dak is doorgetrokken. Het zadeldak is zo sterk afgewolfd dat de dakpannen daar als gevelbekleding werken, een belangrijk kenmerk van de Amsterdamse School.

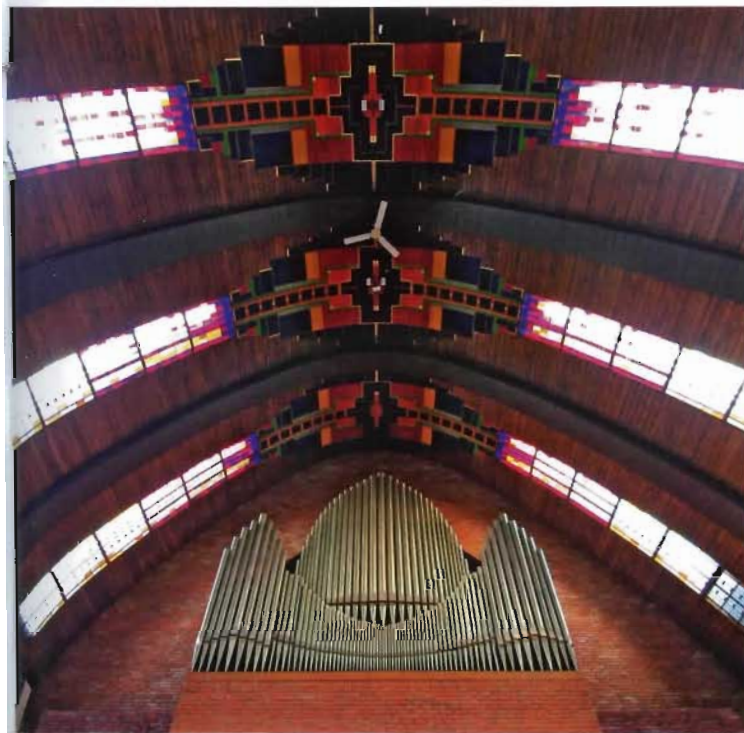
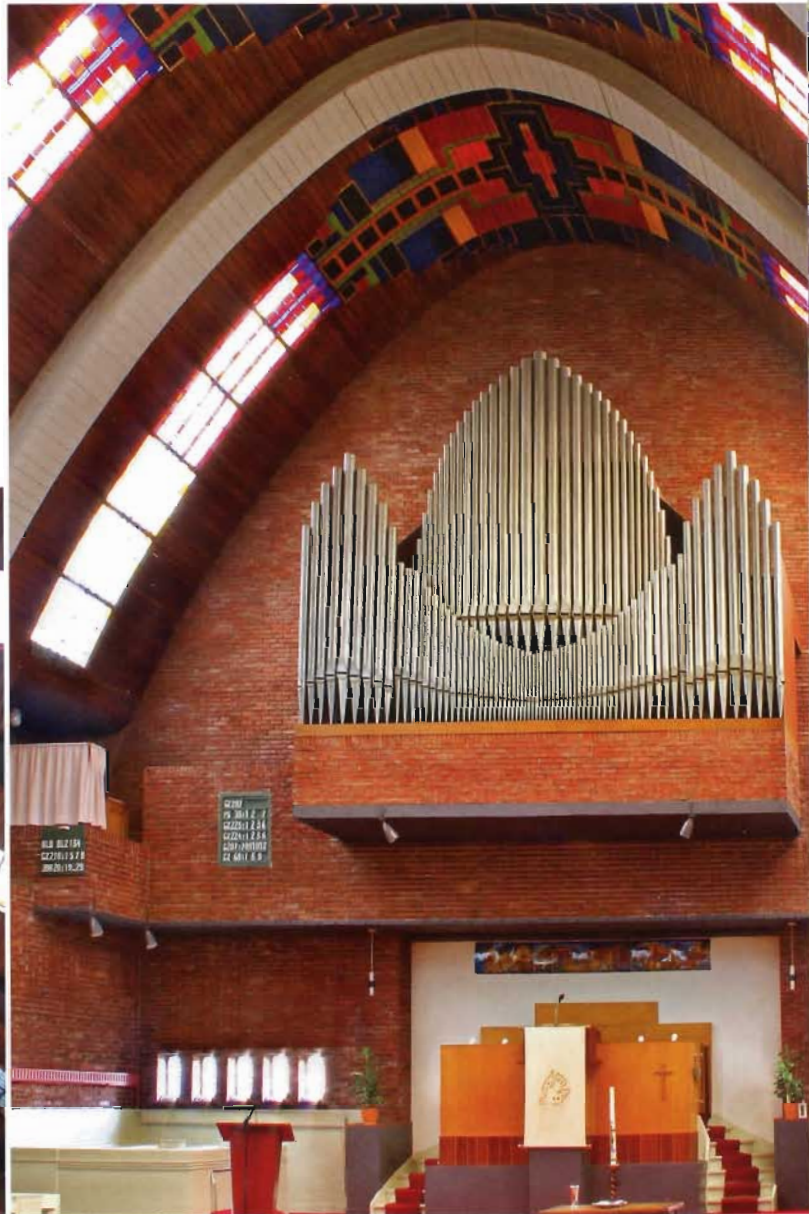
Het uiterlijk van de kerk wordt bepaald door de hoge, nagenoeg gesloten wanden van paarsbruine mondsteen. Dat is een gesinterde, vaak vervormde doorbakken baksteen met donkere kleurschakeringen. Reitsma en collega-architecten hadden een uitgesproken voorkeur voor deze 'misbaksels' vanwege hun expressieve kwaliteiten. Zoals gebruikelijk bij veel kerken die Reitsma bouwde, paste hij ook hier verschil-

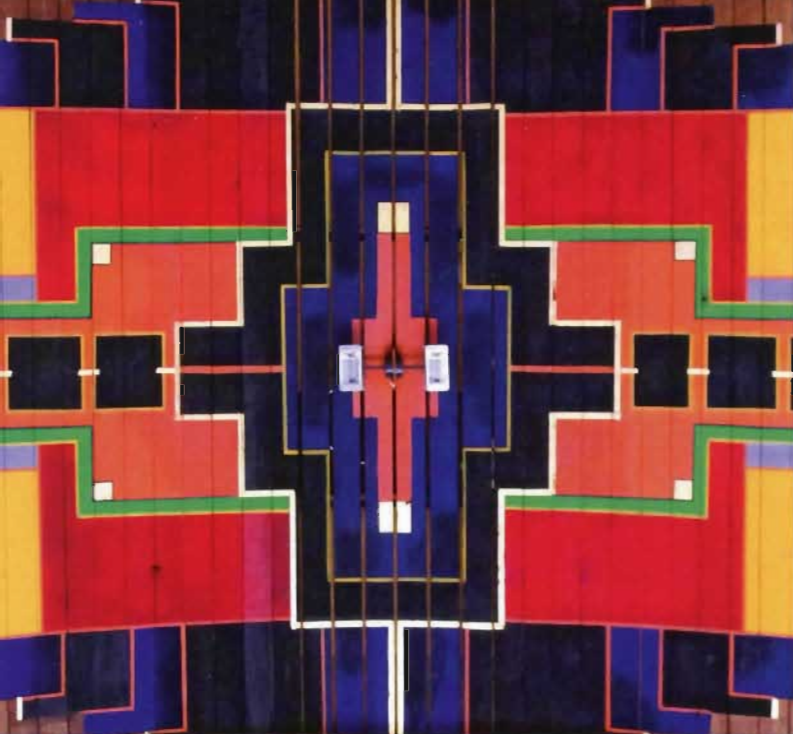
4 (rechts) Het interieur maakt een imposante indruk door de parabolische dakspanten. De geometrische plafonddecoratie gaat naadloos over in de verticale glas-in-loodstroken. Opname van voor de restauratie. Foto Norma van der Horst.

5 (onder) Opname na de restauratie. Foto David Woltinge.

3 Zoals gebruikelijk bij veel kerken die Reitsma bouwde, paste hij ook hier verschillende metselverbanden toe. In combinatie met diepliggend voegwerk zorgde dat voor een rijke schaduwwerking en kregen de gevels een expressief en levendig karakter. Foto David Woltinge.

6 (boven) Reitsma ontwierp een geometrische plafonddecoratie die op logische wijze met de architectuur van het gewelf verbonden is. Vooral Reitsma gebruikte abstracte composities die verwant zijn aan het kubisme van leden van De Ploeg. Foto David Woltinge.

7 (midden) Detail van de korbelen uit rondhout van waaruit de parabolische spanten ontspringen. Opname van voor de restauratie. Foto Norma van der Horst.

8 (onder) Na de kleurrestauratie. Foto David Woltinge.

lende metselverbanden toe. In combinatie met diepliggend voegwerk zorgde dat voor een rijke schaduwwerking en kregen de gevels een expressief en levendig karakter.

De weinige ramen in de kerk zijn voorzien van glas-in-loodvensters. Het meeste licht komt binnen door de grote verticale lichtstroken in het zadeldak. Daarmee is de inkijk vanaf de straat vermeden, wat de intimiteit van het liturgische gebeuren ten goede komt.

Gesamtkunstwerk

Het interieur van de kerk maakt een imposante indruk door het parabolische tongewelf waarvan de aanzetten op bijzondere wijze in het muurwerk zijn opgenomen.

Boven de rechthoekige kansel bevindt zich het orgel, naar toenmalige opvattingen zonder kas, tegen een achtergrond van gemetselde baksteen. Het oude uit 1899 stammende orgel werd in 1949 vervangen door het huidige. De galerij, waar vanaf het begin af aan rekening mee was gehouden, werd vijftig jaar later toegevoegd. Toen bleek de mogelijke uitbreiding naar circa zevenhonderd zitplaatsen inderdaad nodig te zijn voor de morgendiensten.

Blikvangers in de kerk zijn vooral de geometrische plafondschildering en het kleurgebruik. Met eenzelfde zorgvuldigheid en een groot oog voor detail namen de architecten van de Amsterdamse School het interieur onder handen. Ze streefden naar een allesomvattende vormgeving, waarbij het interieur in volledige harmonie moest zijn met het gebouw. Ieder onderdeel, van meubel tot deurknop, werd speciaal door hen vervaardigd en als samenhangend geheel ontworpen, een waar *Gesamtkunstwerk*.

Dat valt ook te zien in de Damster kerk. Egbert Reitsma dacht na over elk detail: glas-in-lood, de banken, de preekstoel, kleurtoepassing, alles is door hem bedacht en vormt een eenheid. Reitsma ontwierp een geometrische plafonddecoratie, verwant aan het werk van Ploegleden als Wobbe Alkema die op logische wijze met de architectuur van het gewelf verbonden is. De schildering gaat naadloos over in de glas-in-loodstroken.

Een donkere, huiselijke sfeer was typerend voor het Amsterdamse School-interieur. Kleine ramen, glas-in-lood en donkere houtsoorten droegen in hoge mate bij aan de beoogde intimiteit en beslotenheid. Dat gold ook voor het kleurgebruik. Dat was doorgaans zwaar en intens. Expressieve complementaire kleurenparen als paars/geel, blauw/oranje,

9 (boven) Ook de kerkbanken kregen weer hun oorspronkelijke kleuren. Foto David Woltinge.

10 (midden) De kanselschildering van de hand van Egbert Reitsma die bij de restauratie tevoorschijn kwam. Foto David Woltinge.

11 (onder) Deze opvallend architectonisch vormgegeven doopvont in hout, koper en gehamerd tin ontwierp Reitsma speciaal voor de preekstoel. Nu bevindt het zich in Museum Stad Appingedam.

Foto Norma van der Horst.

en rood/groen, vaak met een zwarte omlijsting of hier en daar met een goudkleurig randje, waren veelgeziene kleurencombinaties in stad en provincie Groningen, zowel voor het buiten- als binnenschilderwerk.

Dat Egbert Reitsma een gedurfde kleurstelling hanteerde, laat de restauratie goed zien. De kerkzaal had in de loop der jaren veel van zijn oorspronkelijke kleurigheid verloren. Verflagenonderzoek leidde tot een zo dicht mogelijke benadering van het oorspronkelijke interieur. Kobaltblauw, oranje, groen en bruintinten voeren de boventoon met daarbij accenten in zwart en zelfs goud.

De kansel is opnieuw uit bruin gebeitste multiplexpanelen opgebouwd. Een opvallend detail is de kanselschildering die van onder de in de jaren zeventig aangebrachte triplexbekleding tevoorschijn kwam. Hoewel niet echt passend bij het interieur, is het wel duidelijk dat de schildering van de hand van Egbert Reitsma vanaf de begintijd op de preekstoel aanwezig is geweest.

Besluit

Reitsma's kerk krijgt evenals andere kerken in het historische centrum van Appingedam een nieuwe invulling door een combinatie van kerkelijk, maatschappelijk en cultureel gebruik. En zo heeft de kerk, een van de mooiste voorbeelden van de 'Groninger Amsterdamse School', een nieuwe toekomst gekregen. Een toekomst die het dubbel en dwars verdient.

Anja Reenders (1967) is opgeleid als architectuurhistoricus aan de RuG. Ze is ruim twaalf jaar werkzaam als hoofd Cultuureducatie bij IVAK de Cultuurfabriek. Daarnaast is ze sinds 2012 bij dezelfde instelling manager Projecten & Evenementen.

Literatuur

Anja Reenders, Norma van der Horst en Cees Stolk, *Versteende Welvaart. Amsterdamse School op het Groninger Hoogeland* (Groningen 2007).

Wijbrand Havik en Arthur Blonk, *Architectuurgids Provincie Groningen [1900-1994]* (Groningen 1994).

Herma Hekkema, *S.J. Bouma 1899-1959* (Groningen 1992)

J. Jonker e.a., *Een kerk op weg...150 jaar Gereformeerden in Appingedam* (Groningen 1985).

G. de Jong en K. van der Ploeg, 'Gereformeerde kerken in de provincie Groningen', *Groninger kerken* 10 (1993) 50-69, 90-107.

